

תרביץ

שתי עדויות על נתיב המסירה של מגילת תענית ועל מוצאו של נוסח הביניים לביאורה

Author(s): ררד נעם

Source: *Tarbiz* / ניסן-סיון (תשנ"ו) חוברת ג, כרך סה, (תרביץ), pp. 389-416

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies/ "](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70018304>

Accessed: 02/10/2011 11:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies/ " is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* /.

שתי עדויות על נתיב המסירה של מגילת תענית ועל מוצאו של נוסח הכלאיים לביאורה

מאת

ורד נעם

מאמר זה עוסק בשימוש שעשו שתי יצירות נבדלות בסכוליון למגילת תענית. האחת היא פיוט נפוץ לפייטן אשכנזי ידוע, והאחרת – קומפילציה תלמודית רחבה, עלומת מקור ועלומת יוצר. דומה שאחד משני המשתמשים במגילת תענית חשף בהיסח הדעת תחנת מעבר חשובה בדרך מסירתה של זו, ואולי לא בדרכה בלבד. משתי ההבאות עולה גם תמונה חדשה באשר לנסיבות התהוותו של נוסח הכלאיים לסכוליון. לבד מן האור לנתיבתם של המגילה וביאוריה, תורמים שני הציטוטים להכרת דרכי פעולתם של פייטן מפורסם ושל קומפילטור קדמון.

כפי שנתברר לי, הביאור למגילת תענית המכונה 'סכוליון' הוא אליבא דאמת שני 'סכוליה' שונים הנבדלים בתוכן, במבנה ובסגנון.¹ רוב עדי-הנוסח שבידנו לחיבור זה אינם משקפים אחד משני נוסחי המקור, כי אם נוסח כלאיים מעובד ומורחב שהורתו בימי-הביניים. נוסח זה הוא קומפילציה של שני הנוסחים המקוריים בצירוף מקבילות מספרות חז"ל, בעיקר מן התלמוד הבבלי. 'מגילת תענית'² מצוטטת לראשונה במפורש באשכנז ובצרפת של המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה, בדורות "בעלי התוספות". הכירו אותה בעל הפירוש המיוחס לרש"י לתענית³ ובעלי התוספות לראש השנה.⁴ היא נזכרת במחזור ויטרי;⁵ נזקק לה בהרחבה ר' יהודה בן קלונימוס, בעל 'יחסי תנאים ואמוראים'.⁶ והזכירוה בני הדור שאחריו: המנהיג,⁷ בעל ה'רוקח',⁸

- 1 ו' נעם, 'לנוסחיו של ה"סכוליון" למגילת תענית', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 55–99.
- 2 בכל מקום שבו הובא שם המגילה מוקף מרכאות הכונה היא למגילה ולביאור כאחד.
- 3 דף יז ע"ב, ד"ה 'מריש ירחא דניסן עד תמניא ביד', 'איתוקם תבדא ואיתותב חגא דשבועיא', חגא דשבועיא דלא למספד'.
- 4 ראש השנה ה' ע"א, ד"ה 'אמרה'. התוספות לר"ה הן תוספות בודדות, מבית מדרשו של הר"ש משאנץ. ראה א"א אורבך, בעלי התוספות⁵, ירושלים תשמ"ו, עמ' 613–614.
- 5 מחזור ויטרי, סימן רעג, מהדורת ש' הורוביץ, נירנברג תרפ"ג, עב' 234.
- 6 רבי יהודה ברבי קלונימוס משפייא, 'יחסי תנאים ואמוראים', בחדורת הרב מימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' לה-לו, שצח-שצט. כ"ז אוקספורד, בודלי 2199, עמ' 256–257. ראה נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 86–89.
- 7 ר' אברהם בר' נתן הירחי, ספר המנהיג, הלכות תענית סימן יג, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' רעז.
- 8 ר' אלעזר בן יהודה מורמייזא, ספר הרוקח, פאנו י"ד, הלכות תענית, סימן רי.

הראב"ה⁹ ור"י שירליאון.¹⁰ המצטטים הללו נוקקו¹¹ דווקא לאחד משני נוסחי המקור של הסכוליון – סכוליון א. נוסח הכלאיים המאוחר נמצא לנו בראשונה בצורתו הנוכחית בכתב-יד אשכנזי מן המאה השלוש-עשרה.¹² בעבר סברתי כי כתב-יד זה הוא העדות הראשונה למציאותו של נוסח הכלאיים. כמחצית המאה קודם לזמנו של כתב-יד זה מצויה היתה בידו של ר' יהודה בר קלונימוס, בעל 'יחוסי תנאים ואמוראים', בנוסף לנוסח המקור א, גם מהדורה מורחבת נוספת של סכוליון, שאותה כינה 'תוספתא'. מהדורה זו הכילה הרחבות כלשהן על סכוליון א המקורי, אבל נוסח המקור השני – סכוליון פ – טרם הוטמע אל תוכה. לפיכך הנחתי שנוסח הכלאיים שבידנו נתהווה בהדרגה. שכבת תשתית שלו היתה מוכרת לר' יהודה בר' קלונימוס במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, ואילו במהלך המאה השתים-עשרה או שמא בתחילת המאה השלוש-עשרה הרכיב מאן דהו על גביה את נוסח פ של הסכוליון בהרחבות ובעיבודים נוספים, ויצר בכך את נוסח הכלאיים אשר לפנינו. בעבר נראה היה לי כי הכלאה זו 'אינה אלא השתקפות נוספת של פעולות האיטוף וההרכבה שרווחו באשכנז של המאה הי"ב בענפי ספרות שונים'.¹³ שתי ההבאות של 'מגילת תענית' אשר יידונו להלן חושפות בפנינו את ראשיתה ואת שורשיה של שלשלת המסירה האשכנזית הנזכרת של מגילת תענית. עם זה הן עוקרות כמה ממסקנותיו של המחקר הקודם ומציירות תמונה חדשה באשר לזמנו ולמוצאו של נוסח הכלאיים לסכוליון.

[א]

הפיוט 'אודך כי עניתני', יוצר לשבת שנייה של חנוכה לר' מנחם בר' מכיר,¹⁴ מונה עניינים שונים הנוגעים לגזרות יוון, לחשמונאים ולחנוכה. הפיוט מונח לפנינו בשתי וריאציות שונות 'ונראה כי המחבר עשה מפיוטו שתי מהדורות ואחזו הסופרים קצתם מהדורה האחת וקצתם מהדורה האחרת'.¹⁵ היוצר בנוי סטרופות תלת-טוריות מחזורות. הטור האחרון בכל סטרופה הוא סיומת

9 ר' אליעזר בר' ואל הלוי, ספר ראב"ה, סימן תתעא, מהדורת א' אפטוביצר, ברלין-ירושלים תרע"ג-תרצ"ה, עמ' 632 (ושם הזכיר את המגילה בלבד).

10 הובא בספר אור זרוע (ר' יצחק בר' משה מווינה, ספר אור זרוע א-ב, זיטומיר תרכ"ב), ב, שכא.

11 בכל מקום שבו צוטט גם סכוליון, וגיתן לאבחן את מהדורת הסכוליון שעמדה בפני המצטט. על המהדורה הנוספת שעמדה בפני ר' יהודה בר קלונימוס ראה להלן.

12 נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 61, 86.

13 על כל זה ראה, נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 89-91.

14 י' דודון, יוצר השירה והפיוט, ניו יורק תרפ"ה, עמ' 76, מס' 1654. להלן יצוטט הפיוט על-פי הנוסח הנדפס בסדר עבודת ישראל לי' בער, רעדלהיים תרכ"ח, עמ' 634-638. ראה א"ל לאנדסהוט, עמודי העבודה, ניו יורק תשכ"ה, עמ' 191. הפיוט נתפרש בספר ערוגת הבשם לר' אברהם בר' זוריאל, ג, מהד' א"א אורבך, ירושלים תש"ו, עמ' 232-247. על ר' מנחם בר' מכיר ועל משפחתו ראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 361-386. על היוצר המרכזי אירופי בכלל ראה: ע' פליישר, היצירות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 605-659.

15 לשון בער, שם, עמ' 639 בהערות. בער עצמו הדפיס נוסח אחד בפנים סידורו ואת האחר בהערות. הנוסחים נחלקים בין כתב-ידי. הנוסח הראשון מצוי בכ"י לונדון V 651, מספרו במכון לתצלומי כתב-ידי בירושלים 4969; כ"י לונדון II 656, מספרו במכון 5437; כ"י לונדון VII 658, מספרו במכון 6390; כ"י אוקספורד 1/1147, מספרו במכון 16608; כ"י אוקספורד 1109, מספרו במכון 17715; כ"י ירושלים 4*1004. Heb. נוסח זה הוא שהיה

מקראית ממין העניין.¹⁶ על-פי המהדורה האחת של היוצר (להלן: נוסח א') מכילים שני טורים הראשונים של כל סטרופה שש תיבות, ופותחים באותה אות. ראשי הטורים חוברים באופן זה לאקרוסטיכון כפול – סדר האלפבית ואחריו: 'מנחם ברבי מכיר חיה חזק'. אחרי הסטרופה השלישית ובסוף הפיוט כולו הובאו שתי מחרוזות ביניים המסיימות במילת 'קדוש' ותמומת בתוך עצמן 'מנחם'.¹⁷ הנוסח השני (להלן: נוסח ב') זהה לנוסח הראשון בחלקו הראשון, החתום בסדר האלפבית ובמילים 'מנחם ברבי'. אך מכאן ואילך משתנה הפיוט. הרבע האחרון שלו מוחלף, ותחתיו מוצמד לפיוט סיום אחר. בסיום זה נחתם מחדש השם 'מכיר', ובהמשכו נחתם: 'יגדל בתורה חזק במצוות ובמעשים טובים ויחיה אמן סלה'. מחרוזת ה'קדוש' המסיימת, החתומה 'מנחם', היא אותה מחרוזת מסיימת שבנוסח הראשון. החל מן הבית החמישי של החלק השונה בנוסח ב', אחרי הבתים החתומים 'מכיר', מוחלפת גם השיטה. האקרוסטיכון אינו נחתם עוד בראשי הטורים, כי אם בראשי תיבות שונות, באופן מזדמן ובלתי עקיב, לעתים בראש שתיים או שלוש תיבות בתוך טור אחד.¹⁸ מהדורה זו של הפיוט מכילה הוספות והרחבות על המהדורה האחרת, ולפיכך נראה שהיא המאוחרת בין השתיים. דומה שבמחרוזות המוספות, הבאות אחרי חיתום שמו, לא חש עוד הפייטן לדקדק באותיות הפותחות.

אותו חלק של הפיוט אשר עובד ושונה הכיל, על-פי מהדורה קמא (נוסח א'), תשעה בתים. במהדורה בתרא (נוסח ב') של הפיוט מכיל חלק זה עשרים ושלושה בתים, בהם שמונה מתוך תשע הסטרופות הישנות, בשינויים קלים (להלן), שתיים שהן עיבוד מחדש של מחרוזת 'ישנה' שהיתה בחלקו הראשון של הפיוט על-פי נוסח א'¹⁹ ושלוש עשרה מחרוזות חדשות לגמרי. הללו סובבות ברובן סביב נושאים שלא נדונו בפיוט במהדורתו הראשונה. שמונת הבתים הישנים שולבו מחדש, דרך סירוגין, בין הבתים ה'חדשים' בשינוי סדר, אלא שלשונם נשתנתה קלות, אנוסה על-פי האקרוסטיכון החדש. לעתים קרובות שימר הפייטן את החריזה והפסוק המסיים של המחרוזות הישנות גם בצורתן המעובדת:

לפני בעל ערוגת הבשם, שם. הנוסח השני נמצא בכ"י אוקספורד 1149, מספרו במכון 16607; כ"י אוקספורד 1106, מספרו במכון 17712; כ"י אוקספורד 1031, מספרו במכון 22617; כ"י פריס, הספריה הלאומית 647, מספרו במכון 27903; כ"י פריס, הספריה הלאומית 653, מספרו במכון 11546. תודתי נתונה לפרופ' ע' פליישר שפתח בפני את רשימות מפעל השירה והפיוט.

16 והיא, על-פי פליישר, דרכה של הפייטנות הקלסית והמזרחית ואיננה אפינית כל כך לפייטנות האשכנזית. ראה: ע' פליישר, שירת הקדש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 440–441, 450. על התבנית הקלסית של היוצר לשבת וחג ראה: שם, עמ' 219–224.

17 על דרכם של פייטני אשכנז בסטרופת הקדוש' ראה: פליישר, שם, עמ' 450–451.

18 ראה: שם, עמ' 440.

19 ראה להלן, הערה 34.

נוסח ישן (א) ²⁰	נוסח חדש (ב')
1 מחמשים ²¹ חלצו חמשים עד תג שלו מצבא המלחמה שבו בעשרים וחמשה לכסלו וילכו לאהליהם שמחים וטובי לב	18 יצאו ²² חלוצים מחמישי עד תג שלו מצבא המלך שבו בעשרים וחמשה לכסלו וילכו לאהליהם שמחים וטובי לב
3 יחד ²³ לויים נאספו לשורר ולהודות ולשבח ישירים משרתי קודש יבאו להקריב ולזבח את קרבנם לחנוכת המזבח	12 ובאו ²⁴ מצלצלים ושוררים לשיר ולהודות ולשבח את משרתי עליון להקריב ולזבח את קרבנם לחנוכת המזבח

לעתים נשמר הנושא אבל הלשון, החריזה והסיומת נשתנו:

5 חיל ²⁵ פריצים בבא לחלל בית היער חיל סורג היה גבהו עשרה במשער פרצו ויעברו שער	4 רודים ²⁶ לבוא לפנים הר הבית כגברו רוב עשרה סורג עזרה נתצו ושברו ²⁷ ועלה הפורץ לפניהם פרצו ויעברו
---	--

שמונה מתוך תשע המחרוזות של הנוסח הראשון הושארו כאמור על כנן מצד התוכן ובדרך כלל אף מצד החרוזים והמקראות המסיימים, ורק הלשון שונתה קלות לצורכי האקרוסטיכון החדש. עיבוד מעניין יותר נעשה במחרוזת הנתרת מתוך התשע. כאן ארו הפייטן תוכן חדש לגמרי בתוך מסגרת החריזה והסיום הישנים:

נוסח א'	נוסח ב'
4 רצו ²⁸ הגדול מאחיו מוחץ קמיו בכליון רצה בפועל מלא ידי כדת גליון לחם ויין והוא כהן לאל עליון	6 בראשונה ²⁹ תקנו אוכרה אף בשטרי גליון ומונים שנים ליוחנן מוחץ קמיו בכליון והוא כהן לאל עליון

- 20 המחרוזות ממוספרות על-פי סדרן בתוך קטע הפיוט שנשתנה. בעמודה הימנית של הטבלה מוספרו על-פי מקומן בחטיבה זו בנוסח א', טרם עיבודן. בעמודה השמאלית הוצג נוסחן החדש והן מוספרו על-פי מקומן בנוסח ב', בין עשרים ושלוש המחרוזות של הנוסח המעובד. לפירוש הפיוט ראה: ערוגת הבשם והערוותיו של בער (לעיל הערה 14). על המקורות הנרמזים בחלק מן המחרוזות ראה להלן.
- 21 האות הפותחת היא המ"ם של המילה 'מכיר' באקרוסטיכון הישן.
- 22 האותיות הפותחות את טוריה של מחרוזת זו מסיימות את המילה 'טובים', השייכת לאקרוסטיכון החדש: 'גדל בתורה חוק במצוות ובמעשים טובים ויחיה אמן סלה'.
- 23 האותיות הפותחות שייכות למילה 'מכיר' באקרוסטיכון הישן.
- 24 האותיות הפותחות שייכות למילה 'ובמעשים' באקרוסטיכון החדש.
- 25 החי"ת הפותחת שייכת למילה 'חוק' באקרוסטיכון הישן.
- 26 האות הפותחת של שני הטורים מצטרפת לשם 'מכיר' באקרוסטיכון החדש. מחרוזת זו היא אחת מן הארבע בנוסח החדש החתומות עדיין על-פי שיטת נוסח א' של חיתום כפול בראשי הטורים.
- 27 שורה זו היתה קטועה לפני בער והודפסה בקיטוע בסידורו. השלמתיה על-פי כתיב היד של נוסח ב'.
- 28 הרי"ש הפותחת שייכת למילה 'מכיר' באקרוסטיכון הישן.
- 29 האותיות הפותחות שייכות למילה 'בתורה' של האקרוסטיכון החדש.

במהדורה הראשונה, עסקה המחרוזת במילוי ידיו של הכהן מבית חשמונאי ובחידוש המנחה והנסך (לחם ויין) בבית המקדש לאחר טיהורו. במהדורה השנייה מדובר בהנהגת מניין שטרות חדש למלכי בית חשמונאי ובאזכרת שם שמים בשטרות אגב כך. במהדורה הראשונה 'גליון' הוא כינוי לתורה; במהדורה השנייה הוא כינוי לשטרות משפטיים.³⁰

בפיוט על שני נוסחיו נמנים מעשים הנזכרים גם במגילת תענית ובסכוליון שלה.³¹ בירור מקורותיו של ר' מנחם בחרוזים הללו נותן בידנו במפתיע גם תשובה לתמיהה מה טעם יסוד הפייטן את פיוטו פעמיים. להלן ייסקרו נושאי היוצר לבתיו בשתי מהדורות הפיוט (בצד כל בית צוינה אות האקרוסטיכון החתומה בו), ואחרי כן יידונו בפירוט הבתים הנוגעים במגילת תענית.

נוסח א'	בתים משותפים	נוסח ב'
	1 פתיחה (א)	
	2 רמיזה לנבואת זכריה על יוון (ב)	
	3 גאולת מצרים, גאולת בבל, גאולת יוון (ג)	
	4 יוון – המלכות השלישית בחזון דניאל (ד)	
	5 חזון דניאל (ה)	
	6 גזרת קרן שור (ו)	
	7 גזרות יוון בכלל (ז)	
	8 האיסור על שמירת שבת והזכרת השם (ח)	
	9 הגזרה על הנישואין ועל המילה (ט)	
	10 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (י)	
	11 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (כ)	
	12 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (ל)	
	13 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (מ)	
	14 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (נ)	
	15 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (ס)	
	16 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (ע)	
	17 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (פ)	
	18 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (צ)	

30 כיוון שמחרוזת זו חודשה גם מצד תוכנה, מניתי אותה בין שלוש עשרה המחרוזות ה'חדשות', וראה עליה עוד להלן.

31 ככל הידוע לי היה ע' המפל הראשון שהזכיר את הפיוט בהקשר כל כגילת תענית, ראה: ע' המפל, 'מגילת תענית', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אינבסיסט תל-אביב, תשל"ו, עמ' 69. ראה לאחרונה גם: ד' פלוסר, 'ההשכיח עם ישראל את החשמונאים בידי הביניים', קתדרה, 75 (ניסן תשנ"ה), עמ' 48-49.

32 ראה לעיל, הערה 17.

נוסח א'	בתים משותפים	נוסח ב'
	19 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (ק)	
	20 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (ר)	
	21 המעשה בבת מתתיהו וההגמון (ש)	
	22 נפילת אנטיוכוס ופציעתו (ת)	
	23 שובו של אנטיוכוס לארצו (מ)	
24 המלחמה באנטיוכיה		24 דריכת קשת שנתקיימה בה
ובת הקול (נ)		הנבואה 'ידך בעורף אויבך' (נ) ³³
	25 כיבוש קיסריה והסבת שמה (ח)	
	26 כיבוש קיסריה והסבת שמה (מ)	
	27 כיבוש צור וצירון וההתיישבות בהן (ב)	
	28 שעבוד השונאים (ר)	
	29 מנחות ששלחו מלכים זרים לחשמונאים (ב)	
	30 מנחות ששלחו מלכים זרים לחשמונאים (י)	
	[מכאן ואילך מתפלג היוצר לשני נוסחים]	
(1) 31 הניצחון בעשרים וחמישה בכסלו (מ)	(1) 31 בית-שאן ובקעתה (מ)	
(2) 32 סתירת המזבח ובניינו מחדש (כ)	(2) 32 גירוש יושביהן וירושת המקום (כ)	
(3) 33 חידוש העבודה וחנוכת המזבח (י)	(3) 33 כיבוש מצודת ציון (י)	
(4) 34 מינוי יהודה המכבי לכהן גדול וראשית עבודתו (ר)	(4) 34 פריצת הסורג (ר)	

33 מחרוזת זו היא המחרוזת היחידה מתוך חלקו הראשון של היוצר שהוחלפה. על טעם החלפה ראה ההערה הבאה. בער בהערותיו לא העיר על קיומו של נוסח חלופי לסטרופה זו בנוסח ב', ולפיכך נביאנה כלשונה, על-פי כתיב-היד של נוסח ב': 'נגידת דריכת קשת ומילוי בחזון המאושר / נטיית יד בעורף אזי הוקם כמפשר / הנה היא כתובה על ספר הישר'. דומה שטורים אלה רומזים אל האגדה העתיקה שיהודה הרג את עשו 'דכתיב ידך בעורף אויבך'. אגדה זו נקשרת בירושלמי (כתובות א, ה [כה ע"ג]; גישין ה, ו [מו ע"א]) אל מעשה גזרת הבתולות שנתפייט ביוצר שלנו מעט קודם למחרוזת זו. על נוסחיה השונים של אגדת יהודה ועשו ראה המקורות שהביא המהדיר לספרי דברים שמח (פינקלשטיין, עמ' 406). ראו לציין ש'משיכת קשת' בהקשר זה איננה נזכרת בכל הופעותיה של האגדה בספרות חז"ל, כי אם במדרש ויסעו בלבד (וילינג, בית המדרש, ג, עמ' 4), ומקורה עוד בספרות החיצונית, ראה: ספר היובלים לה, ב; צוואת יהודה ט, ג. נראה שהפייטן ערבב מוטיבים מן הגרסה המייחסת ליהודה את הריגת עשו וקושרת אותה אל הפסוק 'ידך בערף אויבך' (מדרש תהלים לב [בבובר, פ ע"א], השווה: ילקוט ויחי רמז קסב, שמואל רמז קסג) עם מוטיבים מן הגרסה המייחסת ליעקב את הריגת עשו בקשת (מדרש ויסעו, שם). אפשר שנתכוון לזיהוי סמלי של יהודה בן יעקב עם יהודה המכבי וכן לזיהוי אנטיוכוס, אשר עליו נאמר בדיוק לפני כן 'תשועת חץ ירה בשרירו [של הפיל] ויקוב חור / ויפול רוכבו אחור. מוכה ונשבר עצמות ברח ויצא יצוא / מהרו עבריו ולא יפרכי ים הניסוהו רצוא / וימת בבשת פנים בארצו / עם עשו, אשר על-פי מדרש ויסעו 'משך [יעקב] קשתו והכה לעשו בכסל ימנית ואז נחלה מן החץ, נשאוהו בניו והרכיבוהו על עיר והלך ומת שם בארודין, והשווה: ספר היובלים, שם. (תן דעתך לקשר שקשר הפייטן לעיל בין המעשה בבת מתתיהו למעשה דינה בת יעקב). נראה שהפייטן התכוון לומר שדריכת הקשת שגרמה לנפילת אנטיוכוס הרידה כפגיעה שפגע יהודה בעשו, ובאלה התקיים 'חזון', ברכת יהודה 'כתובה על ספר הישר': 'ידך בעורף אויבך'.

נוסח א'	נוסח ב'
(5) 35 פריצת הסורג (ח)	גידור פרצותיו ותקנת השתחוואות (י ג ד ל)
(6) 36 גידור פרצותיו ותקנת השתחוואות כנגדן (י')	בניין השטרות החדש (ב ת ו)
(7) 37 משלוח השליחים עם בשורת הניצחון וקביעת התג (ה)	מעשה ניקנור (ר ה)
(8) 38 מציאת פך השמן (ח)	מעשה ניקנור (ח ז)
(9) 39 נס שמונת הימים ותיקון ההלל בו (ו ק)	מעשה ניקנור (ק ב)
	הרצאת 'סימות' מהעזרה (מ צ)
	סתירת המזבח ובניינו מחדש (ו ר ת)
	חידוש העבודה וחנוכת המזבח (ו ב)
	נס ירידת האש (מ)
	נס ירידת האש (ע)
	המלחמה באנטיוכיה ומעשה בת הקול ³⁴
	(ש י מ)
	המלחמה באנטיוכיה ומעשה בת הקול (ט ו ב)
	הניצחון בעשרים וחמישה בכסלו (י מ)
	משלוח השליחים עם בשורת הניצחון והתג (ו י ח)
	מעשה השיפורים (י')
	מעשה השיפורים (-)
	מציאת פך השמן (א מ ג)
	נס שמונת הימים ותיקון ההלל (א מ ג)
	תיקון התג (ס ל ה)

[מחרוזת קדוש מסיימת התומה 'מנחם']

מכאן ואילך נביא כלשונם רק את בתי הפיוט המשיקים לענייניה של מגילת תענית וביאורה, על-פי סדר היוצר בשני נוסחיו (מספרם הסידורי בתוך הפיוט כולו יצוין בצדום). ננסה לבחון אם מקורם במגילה ובביאורה דווקא, ואם כן – באיזה נוסח של הסכוליון הם תלויים.

34 במהדרה המחודשת של הפיוט השלים ר' מנחם את האקרוסטיכון שלו בווריאציה חדשה של מעשה אנטיוכיה, שכבר נתפייט בחלקו הראשון של הפיוט. המחרוזת העשרים וארבע של הנוסח הראשון היתה: 'נלחמים באנטוכיא עיר גדולה בעם זוהרים / נצחו בנים יוצאי צבא בושרו כבהים / דיכמכו את קול ה' אלהים'. בנוסח השני סופר עניין זה מחדש בשתי מחרוזות בסופו של היוצר (מס' 45, 46) 'סרי ירדה ברדפם אחרי הגרוד להבהילה / מחצום וינבום עד אנטיוכיא בנה שתולה / היא העיר הגדולה. סלאים הצובאים נצחו את עם סכל / ובאשר כהן צדק גברה ירו ותוכל / קול שאון מעיר קול מהיכל'. במקום הסטרופה הישנה שעסקה במעשה אנטיוכיה (מס' 24) שילב הפייטן סטרופה אחרת הנקשרת אל תוכנן של שתי קודמותיה (ראה היערה הקודמת).

מן הבתים המשותפים לנוסח א' ולנוסח ב'

- 6 זוה החלם לעשות במשול בעלי מדני
 ויצו חקוק בקרן השור ובכריח אפדני
 אין לכם חלק ביי.
- סכוליון א על כ"ז באייר מעיד: 'שבימי מלכות יוון היו עושין עטרות [...] וכותבין על קרניו של שור ועל מצחי חמורים אין לבעליו חלק בעליון'.³⁵ אולם גֵּרָה משונה זו מיוחסת למלכות יוון גם במדרשים,³⁶ נזכרת בהקשר היסטורי וספרותי מעורפל בירושלמי,³⁷ ומובאת בשאלות³⁸ ובמדרשים מאוחרים.³⁹ אין ראיה שהפייטן נזקק כאן דווקא לסכוליון. יתרה מזו, בסכוליון אין זכר לכתובה על בריחים. עניין זה מצוי רק בגרסאות המאוחרות של המדרשים מימי הביניים.⁴⁰ ניכר שהפייטן תלוי באחד מגלגולי המדרשיים המאוחרים של המעשה.⁴¹
- 9 טכסיסי חופה וברית נעד⁴² יהרגו קוסיניר
 טהורים נוסדו בהתאסף עם בשנוס להסתנר
 קול ריחים ואור נר.
- 10 יעצו לבטל טבילות עם בזוו ומשוסה
 יזמו לעשות נבלה ארוסה בטרם תנשא
 לשכב את בת יעקב וכן לא יעשה.
- 21-11 כנס⁴³ אלעזר חנה בת סגנים וחורים [...] לעיני הקרואים יעלת חן ראשה פרעה [...] מלל אחיה
 יהודה חנה למה תבכי [...] נבל פן יתעולל כי ביום חופתי [...] צבאו פתח ארמון הגמון מעורן
 וכילי [...] ראשו כרת אלעזר [...] שלטו היהודים בשונאיהם אשר אותם בזו
 באו על החללים ויבזו.
- 35 H. Lichtenstein, 'die Fastenrolle', *HUCA*, 8-9 (1931-1932), p. 327. נוסח
 הכלאיים מושתת כאן על סכוליון א. מועד זה חסר בסכוליון פ.
- 36 בר"ר ב, ד (תיאודור-אלבק, עמ' 17-16); טז, ז (עמ' 147-148); צט, ב (עמ' 1274-1273); ויק"ר יג, ה
 (מרגליות, עמ' רפב); טו, ט (עמ' שלט). פס"ר לג (איש שלום, קנב ע"ב); תנחומא תוריע יא.
- 37 חגיגה ב, ב (עז ע"ד). 38 שאלתא כו, וישלח (מירסקי, עמ' קפז).
- 39 א' ילינק, בית המדרש, א, ירושלים תפ"ח², עמ' 133.
- 40 ראה ההערה הקודמת וכן בשאלות (לעיל, הערה 38). וכך מספר המדרש: 'בימי מלכות יון הרשעה גזרו על
 ישראל שכל מי שיש לו בריח בתוך ביתו יחקוק עליו שאין לשונאי ישראל חלק ונחלה באלהי ישראל. מיד הלכו
 ישראל ועקרו בריחים שבבתיהם. ועוד גזרו שכל מי שיש לו שור יכתוב על קרנו [...] [יילינג, שם].
- 41 ראה גם: ערוגת הבשם (לעיל, הערה 14), עמ' 236-237.
- 42 בעל ערוגת הבשם (לעיל, הערה 14) גרס: 'נער', ופירשו: 'שם דבר, כמו נערות' (עמ' 238). 'נער' גם בחלק
 מכתבי-היד. אבל אפשר שמילה זו מצטרפת אל החריזה של סופי הטורים וצ"ל: 'ענר', והוא שם המקום כפי
 שהובא בגרסת הירושלמי למעשה הנרמז כאן (להלן, הערה 46). ראה גם: אוצר הגאונים לסנהדרין, עמ' שה, וראה
 הערות בער לפייטנו כאן. השם 'ענר' הובא באותו הקשר – ומאותו מקור – בפיוטו של הקליר: 'אעדיף כל שמונה'.
 ראה: ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין אוריים בפיוט הקדום', הספרות, ב (תש"ל-תשל"א), עמ' 22. אני מודה
 לפרופ' ש' אליצור על מראה המקום.
- 43 הפועל צריך להינקד בבניין קל. ובתחילת הטור הבא הוא בפיעל: 'כינס אנשי המקום [...]'].

בבית מספר 9 נרמז מעשה הגנרה על הנישואין ועל המילה⁴⁴ וכן ה'סימן' שהיה להם לישראל למשתה נישואין ולשבוע הבן בשעת הגנרה:⁴⁵ קול ריחיים ואור נר. הבית שלאחריו עוסק בגנרה של 'רשות לילה ראשון', הגנרה על הכלות הבתולות להיבעל להגמון תחילה. העניינים הללו מפורשים בירושלמי⁴⁶ ובסכוליון א' ל"ז באלול,⁴⁷ והדירהם הרחוקים עולים במפורז גם מן התלמוד הבבלי.⁴⁸ במדרשים המאוחרים פותח המוטיב של גנרת הלילה הראשון לכלל סיפור מפורט על בת מתתיהו והצלת כבודה בידי אחיה.⁴⁹ בעל נוסח הכלאיים של הסכוליון שילב גם את המעשה המאוחר הזה בביאורו ל"ז באלול. אבל אין ספק שהפייטן ניוון מן המדרשים המאוחרים ולא מנוסח הכלאיים לסכוליון. גנרת ביטול הטבילה הסמוכה למעשה זה מלפניו (בית 10 לעיל), השמות אלעזר וחנה, מעשה פריעת הראש וקריעת הבגדים של הכלה, שמחת ההגמון בבוא הכלה ואחיה, ביזת המנוצחים – כל אלה נתפייטו ביוצר שלנו ומקורם במדרשים המאוחרים. זכרם לא בא כלל בנוסח הכלאיים לסכוליון ואף לא בשני התלמודים. הרצף בין החרוז הקודם, גנרת קרן שור, לפרשת הגנרה על הכלות מעיד אף הוא על מוצא שניהם. במדרשים המאוחרים נסמכו שתי הגנרות זו לזו, ואילו בסכוליון הובאה זו על אייר וזו על אלול.

23 מכה ונשבר עצמות ברח ויצא יצוא

מהרו עבדיו ולא יפרכי ים הניסוהו רצוא

וישב בבשת פנים לארצו.

בסכוליון א' ובנוסח הכלאיים לכ"ח בשבט מתפרשת לשון המגילה: 'נטל אנטיוכוס מן ירוש'':⁵⁰ 'עמד ויבהילוהו שמועות רעות מארצו ונפל במקומו'.⁵¹ אבל מעשה פציעתו של אנטיוכוס, אשר תואר בבית הקודם בפיוט,⁵² לא נרמז בשום נוסח של הסכוליון. תיאור רב רושם של אירוע כזה מובא ב'יוסיפון',⁵³ והופעתו הראשונה בחשמונאים ב, פרק ט.⁵⁴

- 44 לפירושו של בית זה ושל הבתים האחרים לפרטיהם ראה לעיל, הערה 20.
 45 או שמא קודם לגנרה. ראה: ש' ליברמן, הלכות הירושלמי לדמב"ס, ניו יורק תש"ח, עמ' מד, הערה נ.
 46 כתובות א, ה (כה ע"ג).
 47 מהר' ליכטנשטיין עמ' 335–336.
 48 סנהדרין לב ע"ב; כתובות ג ע"ב.
 49 בית המדרש (לעיל, הערה 39), א, עמ' 133–134; ו, ירושלים תפרח², עמ' 1–3. ראה גם בשאלות (לעיל, הערה 38).
 50 כך צ"ל, וכן הוא בכ"י פרמה. אולם בכ"י אוקספורד: 'בירושלם'.
 51 מהר' ליכטנשטיין, עמ' 345. השווה: דג"י, מד, ודאי לא כפי שכתבתי במאמרי (לעיל הערה 1), עמ' 80, הערה 105, כפי שהעירני פרופ' ד' פלוסר. וראה דבריו בנדון זה (לעיל, הערה 31), עמ' 45–47.
 52 'תקף המלך ורכב פילו הטוב והמבחור / תשועת חץ ירה בשרירו ויקוב חור / ויפול רוכבו אחור'.
 53 ית, יב-כט, (פלוסר, כךך א, עמ' 84–85).
 54 הזכרת הפיל בפיוט מלמדת שר' מנחם השתמש ב'יוסיפון' דווקא. ע"פ הסיפור בחשמונאים ב גרמה מהירות מופרות, ולא פיל פצוע, לנפילת המלך (ראה: הערת פלוסר, שם, עמ' 84, הערה 12). גם ההודקקות לפסוק שיש בו 'בשת' מקורה ב'יוסיפון': 'זימת בבשת וכלימה בארץ נכריה' (יוסיפון ית, כט). מעשה זה ב'יוסיפון' שימש השראה לפיוטים נוספים, ראה הערה 14 של המחזיר, שם.

- 25 חולות יושבת יתד תקועה להצעיר ולהסעיר
חרבה עקרון תעקר קיסרי בת שעיר
על כן קרא שם העיר.
- 26 מאז כבשוה קציני בשם ה' נסי
מסבת שם נקראת אחידת מגדל נשיא
והיה כאלוף ביהודה ועקרון כיבוסו.

הפיוט רומז אל דרשת ר' אבהו בבבלי, מגילה ו ע"א: 'עקרון תעקר זו קסרי בת אדום שהיא יושבת בין החולות והיא היתה יתד תקועה לישראל בימי יונים וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום היו קורין אותה אחידת מגדל שיר'.

גם בסכוליון א על לשון המגילה 'בארביסר בסיון אחידת מגדל צור' מצינו: 'היא קסרי בת אדום היושבת בין החולות והיא היתה יתד תקועה לישראל בימי יון וכשגברה יד חשמונאי הוציאו משם והושיבו בה ישראל'.⁵⁵

ניכר בפיוט שהוא תלוי בלשון התלמוד דווקא. הקישור אל הפסוק 'עקרון תעקר' וסיום המעשה בשינוי שם העיר מייחדים את גרסת הבבלי בלבד. גם הפסוק המסיים: 'והיה כאלוף ביהודה [...]'. דרש בהמשך סוגיית מגילה, שם.

- 32 כל אבני המזבח אשר שקצו יונים
כנסום וגנוום במזרחית צפונית לשכת תוונים⁵⁶
ולקחו אבנים אחרות והביאו אל תחת האבנים.

מעשה גניזתן של אבני המזבח נזכר במשנת מידות א, ו.⁵⁷ הלשון 'שקצום' והלשכה המזרחית הצפונית מקורן שם. גניזת אבני המזבח הותירה אמנם רישום מעורפל גם בסכוליון למגילת תענית (ראה עוד להלן) אבל הפייטן נשען כאן בעליל על לשונה הברורה של משנת מדות, ודבר לא הוסיף עליה.

- 35 חיל פריצים בבא לחלל בית היער
חל סורג היה גבהו עשרה במשער
פרצו ויעברו שער.
- 36 ידידים כחזקו שלש עשרה בדקן בגדש
יען כן תקנו למספרם השתחוויות לחדש
והשתחוו לה' בהר הקדש.

55 מהד' ליכטנשטיין עמ' 327. נוסח הכלאיים נשען במקרה זה כמעט רק על סכוליון א והוא קרוב לו מאוד. היחס בין הדרשה האמוראית ובין הביאור למגילת תענית במועד זה נושא השלכות לגבי טיבן של מהדורות הסכוליון שלנו, ויידון בע"ה במקום אחר. 56 על 'תוונים' ראה: ערוגת הבשם (לעיל, הערה 14), עמ' 243–244.

57 השוה: בבלי, יומא טז ע"א; עבודה זרה נב ע"ב; מדרש הגדול שמ' כ, כא (מרגליות, עמ' תמג). הופמן ראה במשפט זה במדרש הגדול שריד ממכילתא דרשב"י (ד"צ הופמן, מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, פרנקפורט תרס"ה, עמ' 115) אבל במהד' אפשטיין מלמד (עמ' 156) לא הובא.

תוכנם של בתים אלה נובע ממשנת מידות ב, ג: 'לפנים ממנו סורג גבוה עשרה טפחים. שלש עשרה פרצות היו בו שפרצום מלכי יוון וחזרו וגדרום, וגזרו כנגדן שלש עשרה השתחוויות'.⁵⁸ זכרו של סורג שנסתר בא גם בגוף מגילת תענית פעם אחת, רק על־פי הנוסח בכ"י פרמה ובעדיו של נוסח הכלאיים (להלן). גם במגילה גופה וגם בביאורה לא בא כל פרט נוסף העשוי להבהיר את טיבו של הסורג או את זהות סותריו. לא נזכרת שם פעולת תיקונו ואף לא תקנת השתחוואות הקשורה בה. כל הפרטים הנרמזים בפיוטנו לוקחו מן המסנה.

עד כאן נסקרו כל בתי נוסח א' המפייטים עניינים שנדונו גם במגילת תענית או בביאורה. בכל אלה לא נמצאה ולו רֵאָיָה אחת לשימוש במגילת תענית. בכל המקרים עמדו לפני ר' מנחם בר' מכיר מקורות אחרים, רובם בספרות חז"ל ומיעוטם במדרשים מאוחרים או ב'ויסופון'. בכל המקרים מוכחת תלותו דווקא בהללו. פרטי המעשים והלשונות הבאים ביוצר נפקדים מן המגילה ומן הסכוליון ונעוצים דווקא במקבילות.

מן הבתים המיוחדים לנוסח ב'

- 31 מתי בית שאן ואנשי בקעתה וחילה
מצירים בין המצרים בגבולי ערב תחילה
שכני הרעים הנוגעים בנחלה.
- 32 ככבדו יד נדיבי עלי יון ונצחתם
כבשו ויכניעום לעשות בהם משפט נחתם
ויירשום וישבו תחתם.

מעשה בית־שאן ובקעתה נזכר במגילת תענית, ובה בלבד. אין לו מקור חיצוני. וכך כתוב במגילה ושנוי בביאורה.

כ"י פרמה	כ"י קיימברידג' (נוסח הכלאיים)	כ"י אוקספורד
בחמשת עשר ביה	בחמיסר ביה	בחמיסר ביה
ובשיתא עשר ביה	ובשתא עשר ביה	ובשיתסר ביה
גלו אנשי בית שאן ובקעתא	גלו אנשי בית שאן ואנשי בקעתה	גלו בית בקעתא
	ואף הם היו	שגם היא היתה
	יתד רעה לישראל	לישראל תקועה

58 המובאה על־פי כ"י קויפמן. השווה: חשמונאים א ט, נד. ראה גם: משנה, מדות ב, ו; שקלים ו, א, ג; תוספתא, שקלים, ב, יז; ועיין: י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח הבשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 3-4; ח' אלבק, משנה סדר מועד, תל אביב תשמ"ט, השלמות, עמ' 463; ש' ליברכן, תוספתא כפסוקה, ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 695-696.

כ"י פרמה	כ"י קיימברידג' (נוסח הכלאיים)	כ"י אוקספורד
	בימי יונים	בימי יון
	כלפי הערבים	
מפני שלא נתחייבו בראשונה לגלות	מפני שלא נתחייבו גלות בראשונה	
	ולא הגלה אותם	
	לא יהושע בן נון	
	ולא דוד מלך ישראל	
אבל באחרונה שנתחייבו לגלות	וכיון שנתחייבו גלות	
תקפה יד בני חשמונאי עליהם	גברה ידם של בית חשמונאי	וכשגברה בית חשמונאי
והגלו אותם	והגלו אותם	הגלו אותן
יום שהגלו אותם	ואותו היום	
עשאוהו יום טוב	עשאוהו יום טוב	
	ששמחה היא לפני המקום	ששמחה לפני המקום
	שמלכות הרשעה	שמלכות הרשעה
	נעקרת מן העולם	מסתלקת מן העולם
	שנ' ועלו מושיעים בהר ציון וגו'	שנ' ועלו מושיעים בהר ציון
		לשפוט את הר עשו
		והיתה ליי המלוכה
	ואומר ה' מלך עולם ועד	
	אימתי כשיאבדו גוים מארצו	
	ואומר יתמו חטאים מן הארץ וגו' ⁵⁹	

חותם המגילה גופה ניכר בבירור בפיוט, ולא רק בשמות המקומות. גם המילים 'מתי' ו'אנשי' הן הדללשונה. רישומו של הסכוליון בולט פחות. במועד זה חסרים הן סכוליון א הן סכוליון פ מסורת של ממש. ב"א הושתת הביאור על לשון הביאור הקודם (י"ד בסיוון) בתוספת נוסחה שגרתית בדבר השמחה במות רשעים.⁶⁰ בסכוליון פ הושתת הביאור על הלשון 'גלו' שבמגילה. נוסח הכלאיים משלב, כתמיד, את שני הנוסחים. נראה שהפייטן לא מצא לפניו נתונים של ממש להיתלות בהם והסתפק בשזירת פסוקים. רק רמזים מועטים קושרים את טוריו אל הביאור: אפשר שהמילה 'תחילה' בפיוט מכוונת למילות הביאור: 'מפני שלא נתחייבו גלות בראשונה'. משפט זה מצוי בנוסח פ וממנו בא אל נוסח הכלאיים. רק בפרט אחד ניכרת בעליל תלותו של הפייטן

59 מהד' ליכטנשטיין, עמ' 328

60 לביאור הקודם ראה לעיל במובאה הסמוכה להערה 55. הפורמולה בדבר השמחה במות רשעים חוזרת בסכוליון א גם ב"ו בכסלו ובב' בשבט.

בסכוליון: בפיוט נזכרים 'גבולי ערב'. לביטוי הזה אין מקור זולתי המילים התמוהות 'כלפי הערבים' שנוספו בנוסח הכלאיים לסכוליון.⁶¹

33 יוקשים ישבו מצודת ציון איבה להעיר
 ישרים גרשום משם וכשלו גדול וצעיר
 וינתקו מן העיר.

כאן רמוז מעשה כיבוש החקרה,⁶² היא 'מצודת ציון'. מעשה זה איננו מסופר בספרות חז"ל מחוץ למגילת תענית לכ"ג באייר,⁶³ ואינו נזכר גם ב'יוסיפון'.⁶⁴ הזיהוי של החקרה עם 'מצודת ציון' המקראית מצוי בסכוליון למגילת תענית בלבד:⁶⁵

כ"י פרמה	כ"י קיימברידג' (נוסח הכלאיים)	כ"י אוקספורד
בעשרים ותלתא ביה	בעשרין ותלתא ביה	בעשרין ותלתא ביה
נפקו בני חקרא	נפקו בני חקרא	נפקו ביה הקראים ⁶⁶
מן ירושלם	מירושלם	מירושלם
	הוא דכתי'	שנ'
	וילכוד דוד את מצודת ציון	וילכוד דוד את מצודת ציון
	היא עיר דוד	היא עיר דוד
	זהו מקום הקראים עכשו	זהו מקום הקראין
מפני שהיו מצילין ⁶⁷ להם לבני ירושלם	שהיו מצרים לבני ירושלם	
ולא יכלו	ולא היו ישראל יכולי'	
לצאת ולבא מפניהם	לצאת ולבא מפניהם	
ביום אלא בלילה	ביום אלא בלילה	
	וכשגברה מלכות בית	וכשגברה מלכות בית
	חשמונאי	חשמונאי
	הגלו אותם משם	הגלו אותן
יום שיצאו משם	ואותו היום שעקרום	
עשאוהו יום טוב	עשאוהו יום טוב	

61 ייתכן שהפסוק 'לעשות בהם משפט כתוב' נפל אל תוך פיו של הפייטן בעקבות פסוק אחר המצוטט בנוסח הכלאיים לסכוליון: 'עלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו'. אבל אין זו אלא העשרה.

62 חשמונאים א יג, מט-נג.

63 מהר' ליכטנשטיין, עמ' 327.

64 ראה: יוסיפון כו, ל (פלורס, שם, עמ' 110, והערה 30).

65 השווה גם: חשמונאים א, א, לג.

66 על השיבוש חקראוקראים כאן ולהלן ראה: ר' נעם, 'הסכוליון למגילת תענית', עבודה לקבלת התואר מוסמך במדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, הפרק: 'ביאורים ללא סקבלות', עמ' 1-4.

67 בלא ספק צריך להיות 'מצירין', כמו בכמה ביאורים אחרים בסכוליון פ, וכן העתיק ליכטנשטיין (לעיל, הערה 163). אבל דומה שבכ"י פרמה נכתב, בט"ס: 'מצילין'.

זיהוי החקרה עם מצודת ציון מייחד את סכוליון א ואת נוסח הכלאיים. מכלל שדווקא אחד משני הנוסחים הללו היה מונח לפני ר' מנחם ברבי מכיר.

36 בראשונה תקנו אזכרה אף בשטרי גליון
ומונים שנים ליוחנן מוחץ קמיו בכליון
הוא כהן לאל עליון.

אזכרת השם בשטרות ומניין השנים ליוחנן כוהן גדול⁶⁸ לא הוזכרו בנוסח א' של הפיוט ונוספו רק בנוסח ב'. המעשה מצוי בתלמוד⁶⁹ ואף בשני הסכוליה לג' בתשרי במגילת תענית.⁷⁰ הנוסח התלמודי ושני הנוסחים החיצוניים קרובים כאן מאוד זה לזה וקשה להצביע על מקורו המדויק של בעל היוצר.

37 רבת הצדק כבאו בה פריצים מחללים
ושם נקרא בליעל ניקנור ראש לחוללים
האיש קשה ורע מעללים.
38 חוטר גאווה בפיו ערות יסוד ושוליים
זאת מתי תפול ביד וארמסנה ברגלים
ינופף ידו הר בת ציון גבעת ירושלים.
39 קצצו בהונות ידיו ורגליו והתיו קדקדו
בשערי העיר עשו בו נקמה במעבדו
תלו על העץ על אשר שלח ידו.

קשה לדעת אם הפייטן משתמש במעשה ניקנור שבמגילת תענית, י"ג באדר,⁷¹ ובאחד מביאוריה או במקבילות שבשני התלמודים. רוב הביטויים ששולבו בפיוט מצויים בתלמוד הבבלי⁷² ובאחד מנוסחי הסכוליון לפחות.⁷³ פרט יחיד הנעדר מן התלמוד הוא 'התיו קדקדו'. בתלמוד אין למצוא תיאור של כריתת הראש. תיאור כזה נמצא בשלושת נוסחי הסכוליון וכן בירושלמי.⁷⁴ מאידך גיסא, יכול היה הפייטן לשאוב אותו גם מן ה'יוסיפון'.⁷⁵ השימוש בפסוק 'ינופף ידו הר בת ציון'

68 ראה: חשמונאים א יג, מא"מ.
69 בבלי ראש השנה יח ע"ב. הכינוי 'מוחץ קמיו' שהצמיד הפייטן ליוחנן כוהן גדול רומז אל דרשה יחידאית שמצאנה משוקעת רק בתרגום יונתן לדב' לג, יא: 'מוחץ מתנים קמיו ומשנאו מן יקומן'. על דרשה זו ועל מקורה האפשרי במדרש ראה: פלוסר (לעיל, הערה 31), עמ' 38–39.
70 מהד' ליכטנשטיין, עמ' 337. וראה: נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 64, 94.
71 מהד' ליכטנשטיין, עמ' 346.
72 תענית יח ע"ב.
73 הנפת היד, 'מתי תפול בידי וארמסנה' (כך בשלושה מעדי הסוגיה. בכ"י פרמה לסכוליון: 'ואהרסנה'. בנוסח הרחב שבכ"י קיימברידג': 'ואהרוס את המגדל הזה'), קיצוץ הבהונות, מעשה התלייה, שערי ירושלים.
74 תעניות ב, יג (סו ע"א), מגילה א, ו (ע ע"ג).
75 יוסיפון כד, סו, (פלוסר עמ' 106).

עשוי לרמוז לנוסחו היחידאי של סכוליון א': 'מניפין ידיהן על ירושלם והר ציון'. אבל ראיה של ממש אין כאן, שהרי הפסוק מתבקש לכאן גם בלא זה.

40 מוסך סימות וגדרות צאן סורג ומחיצה
צדים אשר באו בעזרה בחזקה ובלחיצה
ויהי כהוציאם אותם החוצה.

41 וכל אבני מזבח אשר שקצום יונים
בלשכת מזרחית צפונית גנום נכונים
ולקחו אבנים אחרות והביאו אל תחת האבנים.

בית 41 אינו אלא עיבוד קל של הבית המקביל במהדורה הראשונה.⁷⁶ אלא שבמהדורה החדשה נסמך לו בית חדש לגמרי מלפניו. בית זה נזקק מחדש לעניין הסורג אשר נתפייט כבר לעיל גם בנוסח החדש. אבל הפעם אין הוא חוזר על הפרצות וההשתחוואות.⁷⁷ תחת זאת נרמזו בו 'מוסך' 'סימות' ו'צאן'. שלושת המונחים הסתומים האלה מתפרשים מתוך המגילה והביאור.

כך מצינו במגילה גופה: כ"י פרמה: בעשרים ותלתא למרחשון סתור סורגיא מן עזרתא. כ"י אוקספורד: בעשרים ותלתא במרחשון סיתרו ית סירתא דעזרתא ואותיב ענא. כתבי היד של נוסח הכלאיים: אסתתר סוריגה מן עזרתא.⁷⁸

הפייטן מכל מקום קשר כאן אל הסורג גם 'גדרות צאן'. נראה שהביטוי הסתום 'ואותיב ענא' בנוסח המגילה של סכוליון א' נתפרש לו ברעייה או בבניין גדרות צאן במקדש או בסביבתו בידי האויבים. אבל יש לשים לב כי בעוד ה'צאן' נשאב מסכוליון א', הרי הסורג הנזכר כאן נובע כנראה מנוסח פ א' מנוסח הכלאיים התלוי בו. מכאן שלפני הפייטן עמד יותר מנוסח אחד של המגילה וביאורה.

הצירוף המסתורי 'מוסך סימות' מתבאר מתוך מועד אחר במגילה:

כ"י פרמה: בתלתא בכסלו אתנטלו סמואתא מן דרתא
כ"י אוקספורד: בתלתא בכסלו עדו סמואתא מן דרתא⁷⁹

שני המבארים התקשו כנראה בלשון המגילה והסתפקו בחזרה מגומגמת על לשונה:

76 ראה לעיל, עמ' 10.

77 ראה לעיל, שם.

78 מהד' ליכטנשטיין, עמ' 320, 337. נוסח הכלאיים תלוי כאן בסכוליון פ ואין לתמוה על שביכר את נוסח מגילתו הברור יותר. הקרבה הגרפית בין 'סוריגא' ו'סירתא' משה להגנה שלפנינו שיבוש גרפי ולא חילוק מסורות. עם זה, שייכותו של הסורג הנזכר במשנה (לעיל, עמ' 399) למועד הבגילה – מפוקפקת. עליפי המגילה, נקבע החג לזכר סתירה ולא לזכר תיקון. ספק אם זיהו שני המבארים את סורג המגילה עם הסורג של משנת מדות, שאם כן היו נתלים בו ומביאים את מעשה גדיירתו הנזכר במשנה. תחת זאת הם נזקקים לניסוח המקמק (א) או למסורת רחוקה, עמומה ומעורפלת (פ).

79 מהד' ליכטנשטיין, עמ' 320, 339.

סכוליון פ: מפני שבנו שם גוים סמואתא, יום שנטלוהו עשאוהו יום טוב.
 סכוליון א: שבימי מלכות יון עשו סמותא בעזרה וכשגברה בית חשמונאי הוציאוהו משם.
 וכן הוא אומר ואת מסד השבת אשר בנו בבית.⁸⁰

כך נוסח סכוליון א בכ"י אוקספורד לפנינו, והוא הפסוק: 'זאת מוסך השבת אשר בנו בבית (מל"ב טז, ית).⁸¹ 'מוסך' זה הוא ששוקע בפיוט, ו'סימות' הן סמותא / סמואתא שבמגילה. הפסוק ממלכים צוטט בסכוליון א בלבד והוא ראיה נוספת למציאותו של סכוליון זה דווקא לפני ר' מנחם בר' מכיר.

גם הזכרת העזרה בפיוט מקורה ב-א או בנוסח הכלליים התלוי בו. משם לוקח גם הפסוק המסיים של הסטרופה: 'ידיה כהוציאם אותם החוצה' והוא רמז ללשון סכוליון א או נוסח הכלליים 'הוציאוהו משם'.

אפשר שגם הצבתה המחודשת של פרשת תיקון המזבח אחר הבית העוסק בסורג ובצאן שואבת את השראתה מן המגילה והסכוליון: בסכוליון פ אנו מוצאים בפירושו לכ"ג במרחשון (ס'יתרו ית טירתא דעזרתא ואותיב ענא' / 'סתור סורגיא מן עזרתא' / 'אסתתר סורגיה מן עזרתא':

מפני שבנו שם גוים מקום והעמידו עליו את הזונות וכשתקפה יד בית חשמונאי נטלוהו מהן וסתרודו ומצאו שם אבנים טובות והן מונחות עד היום הזה עד שיבא אליהו ויעיד עליהן אם טמאות הן אם טהורות. יום ססתרוהו עשאוהו יום טוב.

נוסח הכלליים תלוי כאן בסכוליון פ,⁸² ונוסף בו לעניין 'האבנים הטובות' המשפט: 'זנמנו עליהם וגננו אותם'. נראה שעניינן של האבנים הגנוזות העלה בזיכרון הפייטן את האסוציאציה של סתירת המזבח⁸³ ועל כן קבע את זכר שני העניינים – הסורג של המגילה והמזבח הנרמזו בביאורה – בשני בתים עוקבים ביוצר שלו.

80 בנוסחו שם, עמ' 339.

81 נוסחו והקשרו של פסוק זה בסכוליון אני עוסקת במקום אחר.

82 אלא שנשמטה ממנו העמדת הזונות ופעולת בית חשמונאי (מ'את הזונות' ועד 'מצאו שם').

83 ונראה שלא על חנינם. מתוך המעשה הזה אכן עולה ניהוח רחוק של מעשה סתירת המזבח המחולל על-ידי החשמונאים. בספר חשמונאים א (ד, מו) נזכרת שימת האבנים הללו במקום מיוחד 'עד שיקום נביא ויורה עליהן' (ביטוי זה הוא הופעה קדומה של הביטוי המוכר לנו בגלגול מאוחר מספרות חז"ל: 'עד שיבוא אליהו'. ראה: א"א אורבך, 'מנבואה להלכה', בתוך: ה'נ"ל, מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, הערה 74 עמ' 29–30; ה'נ"ל: חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 267–268). מעשה הריסת המזבח ובניינו מחדש ידוע מספרות חז"ל (לעיל, עמ' 398 והערה 57). אבל הצירוף של ציפייה לבוא נביא שיורה הלכה עם ההתלבטות בעניין האבנים המחוללות דווקא איננו מוכר אלא מספר מכבים ומן הסכוליון למגילת תענית בלבד. אפשר שביסוד המעשה המפוקפק בהעמדת זונות שבסכוליון פ עמדה גרסה עתיקה של מעשה המזבח המחולל. אשר לצירוף המפתיע של מעשה הזונות והדיו הסגנוניים של מעשה טיהור המזבח, הזכיר ראשון (ב' ראשון, 'מקדמוניות היהודים', מאסף א, פטרבורג תרס"ב, עמ' 102–103) מקבילה מעניינת מתוך קטע של תרגום עברי ימ"ביניימי של ספר חשמונאים אשר פורסם בסוף המאה הקודמת בידי ד' חוואלזאהן (ד' חוואלזאהן, 'שריד ופליט מתרגום עברי ישן לספר הראשון מספרי החשמונאים', קבץ על יד, ז [ברלין תרנ"ה], עמ' 1–14). משמעותה של הקבלה זו עדיין צריכה עיון.

- 49 יען כי באו זרים ונתקו בצצרות
עוד טמאו כל קודש וצנורות ומנורות
גם הסירו דלתות האולם ויכבו את הנרות.
- 50 לכן הביאו שבעה שפודי ברזל להצמיד
נאום צפום חפום בבדיל וקבעום להעמיד
למאור להעלות נר תמיד.

הפייטן רומז כאן אל מעשה הנזכר אגב אורחא בברייתא אחת שהובאה שלוש פעמים בתלמוד: 84

לא יעשה אדם [...] מנורה כנגד מנורה [...] ושל שבעה לא יעשה [רש"י: שהיא כשל
מקדש] ואפילו משאר מיני מתכות [רש"י: שאף היא אף על פי שאינה של זהב כשרה
במקדש]. ר' יוסי בר רבי יהודה אומר אף של עץ לא יעשה כדרך שעשו מלכי בית
חשמונאי. אמרו לו משם ראיה, שפודין של ברזל היו וחיפון בבעץ. העשירו עשאוים של
כסף. חזרו והעשירו עשאוים של זהב.

מעשה זה נזכר גם בפסיקתא רבתי: 'ולמה מדליק נרות בחנוכה אלא בשעה שנצחו בניו של
חשמונאי הכהן הגדול למלכות יון [...] נכנסו לבית המקדש מצאו שם שמונה שפודין של ברזל
וקבעו אותם והדליקו בתוכם נרות'. 85

הדלקת הנרות בשיפודי ברזל נזכרת גם בביאור על חנוכה במגילת תענית. 86 בסכוליון פ מצינו
בין שאר מסורות: 'אלא בימי יון נכנסו בני חשמונאי להר הבית ושבעה שפודין של ברזל היו
בידיהם וחברום בעץ'. ונוסח הכלאיים כמעט זהה בלשונו. בסכוליון א כפי שהוא נשקף מכ"י
אוקספורד שלפנינו אין זכר למעשה זה של התקנת המנורה. שם הובא תחתיו נס פך השמן
המפורסם. אבל ציטוט בפי בעל 'אור זרוע' 87 (כנראה בשם רבו, ר' יהודה שירליאון, ע"י"ש)
מ'מגילת תענית' מלמד שבסכוליון א המקורי 88 לא הובא כלל סיפור פך השמן כי אם המעשה
בהתקנת השפודים: '[...] דאמרי במגילת תענית [...] לפי שנכנסו יונים בהיכל וטמאו כל הכלים
ולא היה להם במה להדליק שמן וכשגברה יד בית חשמונאי הביאו שבעה שפודי ברזל וחפום
בבעץ התחילו להדליק.'

מניין שאב המשורר דידן את המעשה? הלשון 'לכן הביאו שבעה שפודי ברזל' היא לשונו
המדויקת של סכוליון א, כפי שציטט על-ידי 'אור זרוע'. אין בדומה לה בברייתא התלמודית (שם
לא סופר המעשה מתחילתו אלא נזכר כדבר ידוע) ולא בפסיקתא רבתי, ואף לא בסכוליון פ
ובנוסח הכלאיים התלוי בו.

* * *

- 84 בבלי, ראש השנה כד ע"ב; עבודה זרה מג ע"א; מנחות כה ע"ב.
85 פס"ב (איש שלום, ה ע"א). 86 מהד' ליכנסטריין, עב' 341-342.
87 אור זרוע (לעיל, הערה 10). עוד על ציטוט זה ועל הנוסח הבקורי של א כאן ראה: נעם (לעיל, הערה 66), הבאות
מימי הביניים, עמ' 22-23.
88 מתוך יתרת הציטוט עולה בלא ספק שר' יצחק בורגה ציטט את נוסח א דווקא; ראה ההערה הקודמת.

והעולה מדברינו עד כאן: ר' מנחם בר' מכיר יצר מהדורה מחודשת של היוצר שלו לשבת שנייה של חנוכה. הוא שינה את לשונם ואת סדרם של שמונה מתוך תשעת הבתים האחרונים, ועליהם הוסיף עוד חמישה-עשר בתים נוספים. בנוסח הראשון של היוצר אין כל ראייה לשימוש במגילת תענית או בסכוליון שלה. במקום שהפיוט עוסק בעניין מענייניה של מגילת תענית נעדר מלשונו של הפייטן כל חותם של המגילה וביאורה, ומתבלטת תלותו במקבילות דווקא. ואילו הבתים המוספים במהדורה בתרא של הפיוט (להבדיל מן הבתים ה'ישנים' שעובדו מחדש) סובבים סביב תשעה נושאים: כיבוש בית שאן ובקעתה (1, 2); כיבוש מצודת ציון (3); הזכרת השם בשטרות⁸⁹ (6); הניצחון על ניקנור (7, 8, 9); מוסך, סורג וסימות בעזרה (10); נס האש (13, 14, 15); הקרב באנטיוכיה ובת הקול (16, 17); תיקון המנורה – מעשה השפודים (20, 21); תיקון החג (24). שניים מן הנושאים הללו נדונו כבר בראש הפיוט על-פי הנוסח הראשון, והמחבר ראה לכפול עניינם בשינוי לשון (תיקון החג) או להעבירם ממקומם הישן לכאן (מעשה אנטיוכיה). שבעת האחרים הם עניינים חדשים שלא נזכרו בפיוט מתחילתו.

שישה מן השבעה מצויים במגילת תענית וביאורה. שלושה מן השישה: כיבוש בית-שאן, כיבוש מצודת ציון ומעשה ה'סימות' נעדרים מקבילה בספרות חז"ל או ב'יוסיפון' ומקורם בהכרח במגילה. שלושת האחרים מוכרים גם מן התלמוד וממקורות אחרים. באחד המקרים האלה (מעשה השפודים) מלמדת לשון הפיוט כי המגילה היא ששימשה את ר' מנחם. בשתי הפרשיות האחרות (מעשה ניקנור ומניין השטרות של החשמונאים) קשה יותר לחשוף את מקורותיו של הפייטן. אבל נראה להניח, דבר הלמד מעניינו, שדינן כדין האחרות. מעשה אחד בלבד נוסף בפיוט ואין לו מקור במגילת תענית או בביאורה, והוא נס האש:

13	מערכת עצים ערכו והאש אין שם
וצורינו בטלו תמידים וכבו אשם
וצוריהם אמרו לא נאשם
14	בשם העונה באש קראו זריים נחוצים
באבני המזבח הוצא האש ושלחת העצים
ותאכל את העולה ואת העצים.
15	עומדים שם ראו מופת ותמהו להשתוממה
על פניהם נפלו וירגו השם לרוממה
בעלות הלהב על המזבח השמימה.

מוצאו של המעשה ככל הנראה מספר 'יוסיפון': 'ויבנו מזבח חדש ויתנו בשר הזבח ויערכו עצים ואש הקודש לא מצאו ויקראו אל ה' ותצא אש מן האבן אשר על המזבח ויתנו עצים עליה. ותהי האש והיא עד הגולה השלישית'.⁹⁰

89 זה אינו בית חדש ממש, כי אם בית ישן שתוכן חדש נוצק בו; ראה לעיל, עמ' 392-393.

90 יוסיפון יח, לילד (פלוסר, עמ' 85-86).

לשון הפיט' באבני המזבח הוצא האש ושללהבת העצים' מסגירה את מקורה ב'יוסיפון':⁹¹ 'ותצא אש מן האבן אשר על המזבח ויתנו עצים עליה'.

* * *

ניכר שר' מנחם בר' מכיר חידש את פיוטו כדי להוסיף בו ידיעות הנוגעות לחשמונאים. ידיעות אלה נתחדשו לו רק אחרי שנפוצה כבר מהדורתו הראשונה של היוצר. קרוב להנחת שהפייט התעורר לכתוב את היוצר מחדש משנפל לידו באחת אוצר של סיפורים חשמונאיים, ובהם מעשים שנעלמו ממנו עד אותה עת וגם מעשים ששכחם ועשיו חזר וסדקם. אוצר זה היה מגילת תענית עם הסכוליון שלה. תדע, שהרי ר' מנחם לא השתמש במגילה במהדורה הראשונה של היוצר גם במקום שעסק בעניינים הנזכרים בה, ואילו במהדורה השנייה נוספו שבעה נושאים חדשים, ששיה מתוכם נזכרים במגילה ומחציתם לפחות נשאבו דווקא ורק מתוכה. ר' מנחם ברר לו שש ידיעות מתוך החיבור שנפל לידי ויצק אותן אל תוך תשעה בתים חדשים. במקום שלשון המגילה מטושטשת ועמומה הפליא הפייטן לכסות על הערפול בטורים עתירי שמות ונטולי פעלים ('מוסך סימות וגדרות צאן סורג ומחיצה!'), בחריזה צלולה ובפסוקים קולעים. במקרה אחד הוא משתמש בתבנית התריזה והמליצה המקראית של מתרוות קיימת, אבל יוצק לתוכה תוכן חדש. במקום שנתברר לו שהמגילה מוסיפה ידיעות חדשות על פרשה שכבר נדונה בפיוט, לא נרתע מלהוסיף דברים באותו העניין ולחדש בו את הפרטים שנודעו לו מתוך המגילה. החרוזים 'ידידים גדרו שלש עשרה פרצותיו למלאות / למען חזק בדקיו חדשו למספרם השתחואות / להשתחוות למלך ה' צבאות' עוסקים בפרשת הסורג על-פי המשנה. אבל בחלק שנתחדש במהדורה בתרא של היוצר מתפייט אותו עניין כפי שהוא עולה מן המגילה והסכוליון: 'מוסך סימות וגדרות צאן סורג ומחיצה / צרים אשר באו בעזרה בחזקה ובלחיצה / ויהי כחוציאם אותם החוצה'. ר' מנחם קבע את שני הבתים הללו במהדורה בתרא של היוצר.

את הבתים החדשים שילב הפייט בסוף היוצר דווקא. נראה שחס על ראשו ורובו של הפיוט המוגמר מלשנותם, שכן בתיו היו ערוכים כבר מעשה חושב, חרוזי חרוזים ועדווי מקראות, ואקרוסטיכון כפול מבריח מן הקצה אל הקצה. משום כך השאיר על מכונם את הבתים החתומים בסדר האלפבית וברוב אותיות שמו ('מנחם ברבי'), חיתום הכרחי המטיל מגבלות על יצירת טורים חדשים, ובחר לעבד את הבתים שהיו חתומים בברכה בלתי מחייבת, בת שינוי: 'חיה חזק'. את זו אפשר היה להתליף בכל נוסח שיתיישב עם אותיותיהן של השורות החדשות. בארבע המחרוות המתודשות הראשונות שהוסיף ר' מנחם אל היוצר סלו הקפיד עדיין בחיתום הכפול, כדי להשלים את שמו – מנחם ברבי מ'כ'ר'. במחרוות הבאות אחריהן יקדק פחות והתיר לעצמו גמישות בפתיחת הטורים וחירות גמורה באופן החיתום של האיחול החדש: 'יגדל בתורה חזק במצוות ובמעשים טובים ויחיה אמן סלה'. את הבתים שסיימו את הפיוט במהדורה הראשונה פיזר

91 ובו בלבד. על היחס בין חשמונאים ב לספר 'יוסיפון' עצמו ראה היצירות המהדיר שם.

בין הבתים המוספים ושינה את לשונם כדי להתאימם לחיתום החדש, תוך ניצול מחדש של החריזה הקיימת ושל הפסוק המסיים הקיים.

* * *

איזה נוסח מנוסחי הסכוליון שימש את הפייטן, הנוסח המשתקף בכ"י אוקספורד, שאותו כינינו סכוליון א, הנוסח המתועד בכ"י פרמה (סכוליון פ), או שמא הנוסח המאוחר שעיבד והכליא את שני נוסחי היסוד?

המחזורות העוסקות בכיבוש בית-שאן משתמשת בביטוי סתום שנוסף בנוסח הכלאיים בלבד ('כלפי הערבים').⁹² הבית המזכיר את מעשה כיבוש החקרה מזהה אותה עם 'מצודת ציון', וזהו שנתפרש בסכוליון א ובנוסח הכלאיים בלבד. הטור המונה 'מוסך סימות וגדרות צאן, סורג ומחיצה' הוא המאלף מכולם. המילה הבודדת 'מוסך' מסגירה את השימוש בסכוליון א ודוקא, שהרי רק בו צוטט הפסוק המכיל מילה זו. גם ה'צאן' מיוחד לנוסח המגילה של סכוליון א בלבד. הזכרת הסורג לעומת זאת ייחודית לנוסח הכלאיים.⁹³ טור זה בפיוט מאשש בכירור את הרושם המצטבר גם מתוך קודמיו: לפני הפייט מונחת היתה מגילת תענית בשני נוסחים: נוסח א ונוסח הכלאיים המאוחר והמעובד. מידע זה מרחיב הרחבה חשובה את ידיעותינו בדבר תולדותיו ותפוצתו של הביאור למגילת תענית. סכוליון א היה מוכר לחכמי אשכנז וצרפת במאה השתים-עשרה, בדורות בעלי התוספות.⁹⁴ מעתה מתבררת מציאותו בידי יהדות אשכנז גם בדורו של המכירי, הוא דורו של רש"י, עוד קודם לגְּנֻרֹת תתנ"ו. מפתיע עוד יותר הוא שימושו של המכירי בנוסח הכלאיים של הסכוליון. מסתבר שנוסח זה במהדורתו האחרונה, כשהוא מכיל כבר את ההכלאה עם סכוליון פ, נוסח אשר לא היה ידוע לר' יהודה בר קלונימוס במאה השתים-עשרה, היה כתוב ומונח כבר לפני ר' מנחם בר' מכיר מאה שנה קודם לכן!⁹⁵

אבל ייחודו של הפיוט אשר נדון כאן איננו רק בעצם העדות על מציאותם של נוסחי סכוליון לפני מחברו. ההתוודעות אל מגילת תענית היא שהניעה את יוצר היוצר לגדור פרצות בפיוטו ולתקן חרוזים כנגדן. מכאן שהפער בין שתי מהדורות היוצר לוכד בתוכו את נקודת הזמן בה הגיעו המגילה והביאור לידינו של ר' מנחם.

אפשר שהמגילה ושני ביאוריה, זה המקורי וזה המעובד, היו מהלכים באשכנז עוד קודם שהובאו לידיעתו של המכירי. אבל אפשר גם שבין שני נוסחיו של היוצר ניצבת תחנה חשובה בדרך גדודיו של חיבורנו.

האחים בני מכיר היו קולטיהן ומוסריהן של מסורות חדשות אשר חדרו בימים ההם לאשכנז.

92 לעיל, עמ' 400-401.

93 המעבד המאוחר שאב אותה מנוסח המגילה של סכוליון פ. הפיוט שלנו קרוב אל סכוליון פ רק בנקודה זו, רק במקום שבו שולב נוסחו של פ בנוסח הכלאיים.

94 נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 89 והערה 145.

95 לעיל, עמ' 390, והשווה להערתי של זוסמן על ר' יהודה בר קלונימוס בהקשר אחר, במאמרו 'בתרביץ' (להלן הערה 98), עמ' 16, הערה 102.

הם היו מתלמידיו של ר' קלונימוס בר' שבתי איש רומי, אשר היגר לוורמייזא. כך מתאר א' גרוסמן את פעולתו של חכם זה:

חשיבות כפולה לפעולתו של ר' קלונימוס במרכז בוורמייזא:
א. הבאת מסורות שונות מאיטליה.

ב. רבגוניות בפעולתו הספרותית. ר' קלונימוס עסק בספרות הרבנית לכל ענפיה השונים: פירושים למקרא, פירושים לתלמוד, תשובות ופסקים, פירושים למדרשים, חיבור פיוטים, פירושים לפיוטים. עיסוקו באגדה גדול יותר מזה של כל חכם אחר באשכנז הקדומה, עד כמה שרשאים אנו לשפוט על סמך המקורות שהגיעונו מאותם ימים.⁹⁶

ועוד מעיר גרוסמן: 'רבים מתשובותיו ומפסקיו מצויים לנו במקורותיהם של בני מכיר. ר' יקר ור' נחמיה (אחיו של ר' מנחם) שלחו לאחיהם את תשובותיו ואת הוראותיו של ר' קלונימוס או כינסום בספרם מעשה המכירי'.⁹⁷
אפשר ואפשר שדברי האגדה אשר במגילה המבוארת הגיעו אף הם אל בני מכיר בדרך זו, מפי חכם זה אשר הביאם מאיטליה מכורתו.

הפיוט 'אודך כי עניתני' מרחיב את ידיעותינו בדבר זמנו של נוסח הכלאיים למגילת תענית בפרט ובהכרת דרכי נדודיה של מגילת תענית בכלל. עם זה הוא מזכה אותנו בהצצה נדירה אל חדר עבודתו של אחד מחשובי הפייטנים באשכנז הקדומה.

[ב]

לאחרונה פרסם פרופ' זוסמן קטעים מגופו של 'ספר ירושלמי' העלום, אשר נודע עד כה רק מתוך ציטטים בספרות הראשונים.⁹⁸ בין היחידות שנלקטו ממקורות זרים והוחדרו אל תוך מצע הירושלמי, על-פי דרכו של חיבור זה, אנו מוצאים גם יחידת מגילה וסכוליון אחת – כ"ב בשבט – מועד וביאורו. יחידה זו, העוסקת בגזירת קליגולה להעמיד צלם בהיכל, שולבה בירושלמי תעניות ד, ז (סח ע"ד) אגב הדיון בעדות המשנה, שם, על אפוסטמוס שהעמיד צלם בהיכל. הבאה מיוחדת זו של קטע סכוליון מפגישה זה עם זה שני טקסטים אזוטריים שהולדתם וגלגוליהם אפופי חידה. להלן יוצגו הנוסחים זה מול זה, ויבוא הסתום וילמד מן הסתום. בטבלה לקמן מוצג נוסח המעשה כפי שצוטט ב'ירושלמי' האשכנזי' ומולו עדי הסכוליון – שני

96 גרוסמן (לעיל, הערה 14), עמ' 352.

97 שם, הערה 140.

98 י' זוסמן, 'שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי; לקראת פתרון הידע "ספר ירושלמי"', קבץ על יד, ס"ח יב (תשנ"ד), עמ' 120-1. על גילוי של כתב-יד, טיבו ותולדותיו ראה בכביא סם. אשר לבידור עניינו של ספר ירושלמי על כל בחינותיו, ראה שם, עמ' 6 הערה 23. ולאחרונה: "ירושלמי כתב-יד אשכנזי" ו"ספר ירושלמי", תרביץ, סה (תשנ"ו). למפייניו של החיבור ראה במיוחד עמ' 58-59 סם.

נוסחי המקור (א, פ) ונוסח הכלאיים (ק), כדי לנסות ולעמוד על טיב הנוסח ששימש את בעל ה'ירושלמי האשכנזי'.

פ	א	ק	ירושלמי אשכנזי ⁹⁹
בעשרין ותרין ביה	בעשרים ותרתי ביה	בעשרין ותרין ביה	(תני) בעשרים ותרין בשבט
בטילת עבידתא	בטילת עבידתא	בטילת עבדתא	בטילת גזירת קס(ק)[ג]לגס
דאמיר סנאה	דסנאה דאמר	דאמר סנאה	
לאיתאה להיכלא	להיתאה להיכלא	לאייתאה להיכלא	
ולא למספד	דלא למספד	דלא למספד	
מפני ששלח קסגלגס את הצלמים	שבימי קלוסקוס גזרו	יום ששלח נסקלנס את הצלמים	1 שגזר
להעמידם בהיכל	להעמיד צלם בהיכל	להעמידן בהיכל	3 להעמיד צלם בהיכל
	ובאה שמועה	ובאה שמועה	4 והיגיעה השמועה
	לירושלם	לירושלים	5 לירושלים
			6 כשמת קסגלגס
	ערב חג	ערב יום טוב הראשון	7 ביום טוב הראשון
		של חג	8 של חג
אמר להם שמעון הצדיק	אמר להם שמעון הצדיק	אמר להם שמעון הצדיק	9 ואמ להן שמעון הצדיק
עשו מועדיכם בשמחה	עשו מועדים בשמחה	עשו מועדים בשמחה	10 עשו המועד בשמחה
אין דבר מכל מה ששמעתם	אין דבר מכל מה ששמעתם	שאין אחד מכל הרברים הללו ששמעתם	11 ואלהים יעשה לנו 12 נס
מוציאין יום טוב אל האולם	מוציאין יום טוב אל האולם		13 ונכנס לבית קודש 14 הקדשים
ואמרו מי ששכן כבודו בבית הזה	ואמרו מי ששכן כבודו בבית הזה	מי ששכן שכינתו בבית הזה	15 ואומ' מי ששיכן שמו בבית הזה 16 שמו בבית הזה
		כשם שעשה נסים	17 הוא יעשה לנו נס
		לאבותינו בכל דור ודור	18
		כך יעשה לנו נסים בזמן הזה	19 כשם שעשה 20 לאבותינו בכל דור ודור
		(מיד שמע קול	21 מיד שמע קול
		מבית קדשי הקדשים	22 מבית קודש הקדשים
		שהוא אומר	23
		בטילת עבדתא	24

99 ראה במאמרו בקבץ על יד, שם, עמ' 55.

פ	א	ק	ירושלמי אשכנזי	
		דאמר סנאה		25
		להייתאה להיכלא		26
		:איקטול נסקלנס	איתקטל קסגלנס	27
		ובטלו גזרותיו	ובטלו גזרותיו:	28
		וכתבו אותה שעה	וכתבו אותה שעה	29
		(וכיוונו)	וכיוונוה	30
		וכיון שראה שהיו		31
	שמששין ובאין רחם נא	משמשין ובאין		32
		אמר להם		33
		צאו וקדמו לפניהם		34
	וכשיודע הדבר	וכשנודע להם הדבר		35
יצאו לפניו כל גדולי	יצאו מלאכים וקדמו	יצאו מלפניו [...] ל גדול		36
ירושלם	לפניהם	לירושלם		37
		מלאך אחד והשני לצור		38
	והשלישי לצידן			39
	והרביעי לכויב			40
אמרו נמות	ואמרו עד שתמות	אמרו נמות כלנו		41
ולא תהא זו	תיהוי דא	ולא תהא לנו כזאת		42
	עד שתמות			43
	תחזי דא			44
והיו מתחננים וצועקים		היו צועקים [...]		45
לשליח				46
אמ' להם השליח		אמר להם		47
עד שאתם צועקים		עד שאתם צועקי'		48
ומתחננים לי		ומתחננים לשליח		49
זעקו והתחננו לאלהיכם		התחננו וצעקו		50
שבשמים		לאלהיכם [...]		51
		להושיע אתכם		52
		כיון שהגיע לכרכי'		53
		ראה בני אדם		54
והיו מקדימין אותו		שהם מקדימים אותו		55
לכל כרך וכרך		מכל כרך וכרך		56
וכיון שהגיע לכרכין		כיון שראה אותם		57

פ	א	ק	ירושלמי אשכנזי	
היה השליח אומ'		היה תמה. אמר		58
כך הם ישראל מרובין		כמה מרובין אלו		59
אמרו לו המסורות		אמרו לו המסורות		60
הן הן יהודאין		אלו הן היהודים		61
שהן מקדימין אותך		שהקדימו לפניך		62
לכל כרך וכרך		מכל כרך וכרך		63
נכנס לכרכין		כיון שנכנס לכרך		64
וראה את בני אדם		ראה בני אדם		65
שהן מוטלין בשוק		שהיו מוטלין בשוקים		66
על השקיין ועל האפר		על השק ועל האפר		67
לא הגיע לאנטפטרס		ולא הגיע לאנטיפטרס		68
עד שבאתה לו שמועה	ושמע שמעון קל	עד שבאה לו אגרת		69
	עבידתא דאמר סנאה			70
	להיתאה להיכלא			71
שמת קסגלגס	בטילת קלקלתיס	שנהרג נסקלגס		72
	ובטלו גזירותיו	ובטלו גזירותיו		73
מיד נטל את הצלמים		מיד נטלו את הצלמים		74
ונתנם לישראל וגררום		וגררו אותם		75
יום שגררו אותם		ואותו היום	ואותו היום	76
עשאוהו יום טוב		עשאוהו יום טוב	עשאוהו יום טוב	77

בטרם נדון במקורותיו של הירושלמי האשכנזי, נתבונן נא במבנהו של המעשה כולו¹⁰⁰ בשני נוסחי המקור של הסכוליון (א, פ) ובנוסח הכלאיים המאוחר המיוצג כאן על-ידי כ"י קיימברידג' (ק). לנוחות ההשוואה נחלק את המעשה לשלושה חלקים בלתי שווים, ונציין בצדה של כל יחידה באיזה משני הסכוליה המקוריים היא מצויה ומניין נשאבה אל תוך נוסח הכלאיים של הסכוליון.

נוסח הכלאיים (ק)	הסכוליה המקוריים (פ, א)
נשאב מתוך פ	א. הגזרה (שו' 1-3) פ, א
נשאב מתוך א בתוספת יחידת תלמוד (שו' 21-30)	ב. דברי שמעון הצדיק לעם (שו' 4-20, 31-34)

100 המעשה יידון א"ה במקום אחר גם מצד התוכן: ההקבלה לדיווחים של יוסף בן-מתתיהו ושל פילון, והיחסים בין א ובין פ, ואכ"מ.

			ג. המשך המעשה עד סופו (ש' 21–56), ובו החטיבות הבאות:
פ	פ, א	11. תגובת היהודים (ש' 35–46)	נשאב מתוך פ
פ	פ	12. מראה עיני השליח ותגובתו (ש' 47–67)	נשאב מתוך פ
פ	פ, א	13. ביטול הגזירה (א' 68–75)	נשאב מתוך פ
פ	פ	14. קביעת המועד (א' 76–77)	נשאב מתוך פ

נקל להבחין כי הנוסח הרחב (ק) נבנה כאן על נוסח פ לכל אורכו, גם במקום שיש לו מקבילה ב-א. רק במקום שנוסח א יתר על נוסח פ שולבה לשונו פנימה. כך שולבה יחידה ב אל נוסח הכלליים מתוך סכוליון א, שהרי אין לה מקבילה ב-פ. אולם באמצע יחידה ב שילב עורכו של נוסח הכלליים לסכוליון קטע שלא היה לפניו ב-א, אף לא ב-פ (ש' 21–30, ¹⁰¹ סומנו בטבלת התקסט בסוגריים) ומקורו בבבלי, סוטה לג ע"א. ¹⁰² זרותה של יחידה זו בולטת לעין על רקע החלל הריק ב-א ו-פ, ועוד יותר מזה מתוך מהלך הסיפור לפניו ואחריה. ודאי שאין מקום לספר על ביטול הגזירה לפני שסופר מה שקדם לה: עצת שמעון לעם והצעקה אל השליח. מקומו של הביטול בסוף המעשה, ואמנם שם מצאנוהו (ש' 68–75). ש' 21–30 אינן אלא כפילות המקדימה את המאוחר. בעל ה'נוסח הרחב' לסכוליון שילב באמצע סיפור המעשה גרסה מקוצרת של כולו, כפי שמצאה בברייתא שבגמרא. הרי שנוסח הכלליים לסכוליון בנוי באופן זה בהשוואה לשני נוסחי המקור:

	פ	א	נוסח כלליים
יחידה א	מצוי	מצוי	מצוי (מתוך פ)
יחידה ב	—	מצוי	מצוי (מתוך א בתוספת יחידת תלמוד)
יחידה ג	מצוי	מצוי בחלקו	מצוי (מתוך פ)

ב'ירושלמי האשכנזי' הובא תוכנם של הקטעים א ו-ב ורק השורה האחרונה של היחידה הארוכה ג. מעצם מציאותה של יחידה ב ברור שיוצר ה'ירושלמי האשכנזי' לא השתמש בסכוליון פ, החסר יחידה זו. היה לפניו סכוליון א המקורי או הנוסח הרחב שעיבד אותו. ¹⁰³ באיזה מן השניים השתמש?

101 השורות הקודמות להן (17–20) נשאבו בוודאי כנוסח א שהיה לפניו, ונשמטו מחמת הדומות בכ"י אוקספורד, המייצג היחיד של נוסח א שבידינו.

102 הנוסח מוכיח שהברייתא נשאבה מן הבבלי ולא מן המקבילות בתוספתא, סוטה יג, ו א מן הירושלמי סוטה ט, יד, (כד ע"ב), או שהש"ר ח ט, שהרי הסיפא: 'וכתבו אתה סעה וכיוצא' נספחה למעשה שמעון רק בבבלי. בתוספתא ובמקבילות היא מוסבת על המעשה האחר, המעשה ביהגון כהן גדול.

103 ואין בכך כדי להפתיע. ראה: נעם (לעיל, הערה 1), עב' 89, ההדק בפיוט לעיל.

שו' 1-3 ב'ירושלמי האשכנזי' אינן זהות לסכוליון א' ולא לנוסח הרחב, אבל הן קרובות יותר אל הראשון (המילים 'בימי קלוסקוס' נמחקו מפני ששם הקיסר הופיע ב'ירושלמי האשכנזי' כבר לעיל, בגוף המגילה).

בשו' 4-8 אי אפשר להכריע אם ה'ירושלמי האשכנזי' תלוי ב-א או בנוסח הכלאיים. ההבדלים הקלים עשויים להיות פרי עיבוד או גרסה אחרת של כל אחד מהם. עם זה, המילים 'כשמת קסגלגס' (שו' 6), הן כנראה תוספת בלתי מוצלחת של בעל ה'ירושלמי האשכנזי', שהרי בשלב זה של הסיפור מדובר בשמועה על הגזרה, לא בשמועה על מות הקיסר! שו' 11-12 הן פרפרזה מחוספסת של בעל ה'ירושלמי האשכנזי', שהחליט לוותר על הביטוי הקשה 'אין דבר מכל מה ששמעתם' / 'אין אחד מכל הדברים הללו ששמעתם' והחליפו בניסוח היוצר כפילות עם שו' 17 להלן.

שו' 13-14 הן תוספת שבאה להקדים את הנאמר להלן בשו' 21-22. שו' 15-20 קרובות מאוד לנוסח הכלאיים שמקורו ככל הנראה ב-א, ונשמט לפנינו ממתת הדומות ('זהה' - 'הזה'). אף מכאן אין לדעת איזה מן השניים היה מקורו של ה'ירושלמי האשכנזי'.

שו' 21-30 הן הקטע המסגיר את מקורו של ה'ירושלמי האשכנזי'. זוהי התחיבה (האינטרפולציה) אשר נעשתה מתוך התלמוד, ורק בנוסח הכלאיים של הסכוליון. מפסקה זו עולה שהנוסח שהיה לפני ה'ירושלמי האשכנזי' הוא דווקא נוסח הכלאיים של הסכוליון. בעל ה'ירושלמי האשכנזי' השמיט כאן, כשם שעשה גם בגוף המגילה, את המשפט 'בטילת עבידתא... להיכלא'.

שו' 31-75 - מדוע דילג ה'ירושלמי האשכנזי' מכאן עד סוף המעשה? מפתה היא ההנחה שנוסח הכלאיים לסכוליון שעמד לפניו הכיל רק יסודות של א עם תלמוד בבלי, ואילו יחידות הנשענות על סכוליון פ טרם נמצאו בו.¹⁰⁴ אבל השערה זו איננה אפשרית, שכן שו' 76-77, המסיימות את המעשה ב'ירושלמי האשכנזי', נשאבו אל נוסח הכלאיים מתוך סכוליון פ.

נראה אפוא ש'הנוסח הרחב' לסכוליון אשר שימש את בעל 'ספר ירושלמי' היה מורכב כבר מנוסח א ומנוסח פ כאחד. הוא כלל במקומו גם את יחידה ג, שמקורה בנוסח פ. ייתכן שה'ירושלמי האשכנזי' לא הביא את כל יחידה ג מפני שביקש לקצר. ייתכן גם שהשמיט יחידה זו מפני עמימותה. המעיין ייווכח שרצף המעשה בקטע זה איננו נהיר ביותר.

* * *

לסיכום דיוננו: ה'ירושלמי האשכנזי' השתמש בנציג של נוסח הכלאיים המאוחר של הסכוליון. הוא מסר אותו בעיבודים חפשיים למדי, שעיקר מגמתם קיצור הטקסט וסיקולו מביטויים עמומים.¹⁰⁵ הבאה זו של הסכוליון תורמת להכרת מקורותיו ודרכו של בעל ה'ירושלמי האשכנזי',

104 מעין זה מצאנו בציטוטיו של בעל 'חוס' תנאים ואמוראים, ראה: נעם (לעיל, הערה 1), עמ' 87-89.

105 על פעולות העיבוד המאפיינות את 'ספר ירושלמי' בכלל ראה במאמרו של זוסמן ב'תריבין' (לעיל, הערה 98), עמ' 105

אבל עיקר חידושה בידיעות החדשות על קדמותו של הנוסח הרחב לסכוליון. מעדותו של 'ספר ירושלמי' עולה כי הקומפילציה שנעשתה בנוסחי הסכוליון קדמה לקומפילציה שנעשתה על גבי הירושלמי.¹⁰⁶ אשר לזמנו של 'ספר ירושלמי' גופו מעיר זוסמן כי

אף-על-פי שהטופס המסויים הזה¹⁰⁷ [...] וכן גם המובאות אצל הראשונים, רובן ככולן, מאשכנז של מפנה המאות ה"ב-ה"ג באו אלינו, בכל זאת [...] יתברר שיחודו ואופיו מלמדים על זמנים קדומים יותר ולא דווקא על אשכנז.¹⁰⁸

לדעתו, מעיד 'ספר ירושלמי' על 'חכמים בצומת הסטורי ובמפגש תרבותי השוקדים לשלב ו'להשלים', למזג ולפשר [...] בין 'מזרח' ל'מערב'. והוא הוא הצומת אשר שימש 'צינור' ל'ספרות ההלכה הארצישראלית, מדרשי אגדה וספרות הסוד'.¹⁰⁹

רמזי מקום ורמזי זמן שקבע ל'ספר ירושלמי' חלים כנראה אף על ראשו של נוסח הכלאיים דידן, נוסח הכלאיים של הסכוליון. גם זה האחרון מוצאו מזמנים קדומים יותר. אף הוא מקורו בצומת היסטורי ותרבותי באגן הים התיכון אשר שימש צינור לספרותה של ארץ-ישראל. ואף הוא השתקפות, אם כי מוקדמת יותר, של השאיפה 'לשלב ולהשלים', למזג ולפשר' בין מסורות נבדלות.¹¹⁰

[ג]

הקומפילטור הנעלם אשר יצר את 'ספר ירושלמי' הטליא אל תוך חיבורו גם יחידה אחת של מגילת תענית וביאורה. פייטן אשכנזי נודע, מחכמי אשכנז הראשונים, עיבד את היוצר שלו על-פי שני טפסים של ביאור למגילת תענית.

שני המצטטים נבדלים תכלית הבדל במקומם, במטרתם ובאופיים. אבל בבדיקה של דרכי שימושם בחיבורנו נמצאת עדותם מכוונת. שניהם כאחד מעידים כי העיבוד המאוחר של הביאור למגילת תענית איננו, אליבא דאמת, מאוחר כל כך.

הקומפילציה האנונימית שנעשתה בירושלמי מלמדת על התהוותו של נוסח הכלאיים לסכוליון בתוך מרכז תרבותי ים תיכוני, הוא הוא בית השורשים שמתוכו צימת, מאוחר יותר, עולמה

59-56, 51-49.

106 שם, הערה 162.

107 דהיינו, כתב-היד של ה'ירושלמי האשכנזי', ראה מאמרו של זוסמן, ב'קבץ על יד' (לעיל, הערה 98).

108 זוסמן, 'תרביץ' (לעיל, הערה 98), עמ' 60.

109 זוסמן, שם, עמ' 60-61, וראה עוד הרמז בדבר 'אגן רים התיכון', שם, עמ' 60 הערה 163. ראה לאחורונה ממצאיו של פרופ' מ' כהנא באשר לאפיו של כ"י וטיקן 60 ל'בראשית רבד (ב' כהנא, 'זיקת כתב יד וטיקן 60 של בראשית רבה למקבילותיו', תעודה, יא [תשנ"ו], עמ' 17-66). בעמ' 52, שם, בייחס כהנא את הרכתו של 'נוסח הכלאיים של בר"ר והמקבילות' לאיטליה של המאה האחת-עשרה או השתיים-עשרה.

110 ראוי להעיר על הדמיון הכללי בין קורותיהם של כתב-היד של שני ההיבריים (ראה: זוסמן, שם, הערה 166, עמ' 61-63). כ"י ב, המוסר המוקדם ביותר של נוסח הכלאיים לסכוליון, הוא כתב-יד אשכנזי מן המאה השלוש-עשרה, ואף הוא שרד בתוך כריכות ספרים (ראה: נעם [לעיל, הערה 1], עמ' 61).

הרוחני של יהדות אשכנז. החיבור האחר, פיוט שגור למחבר ידוע, משמר את נקודת הזמן שבה נקלטה המגילה עם סכוליון המקור א ונוסח הכלאיים המוגמר בצדה אל תוך הרקמה התרבותית הסופגת והמתגבשת של אשכנז הקדומה.

מגילות תענית הארמית היא מסמך פרושי יחידאי ששרד בידינו מן הדורות שבהם התגבשה במסותרים ספרות חז"ל המופיעה לאור עולם רק דורות אחדים מאוחר יותר. נוסח הכלאיים של הסכוליון, המכליא זה בזה את שני ביאוריה של המגילה, הוא היציקה המאוחרת ביותר אשר נוצקה על יסוד המגילה הקדמונית, כאלף שנים אחריה. המגילה גופה היא טקסט קדמון, לקוני, שחוט של חן ארכאי משוך עליו. היצירה החותמת את תולדותיה של המגילה – נוסח הכלאיים לסכוליון – היא רחבה ומורכבת, מסורבלת וגסת אבחנה. אבל כאם כן בתה, אף זו המאוחרת היא בבחינת איגרת נדירה השלוחה אלינו מתוך מסתריה של תרבות מתהווה.